

“O`ZBEKISTON TARIXI” KAFEDRASI

“O`ZBEKISTON TARIXI” FANIDAN

R E F E R A T

BAJARDI: S.Tulyaganova

Toshkent 2014 yil

4-mavzu: Ilk oʻrta asrlarda oʻzbek davlatchiligi: ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot

REJA:

1. Eftaliylar sulolasi. Eftaliylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.
2. Turk hoqonligi. Hoqonlik davrida Oʻrta Osiyo halqlarining iqtisodiy va madaniy hayoti.
3. Oʻrta Osiyo halqlari arablar istilosi va hukmronligi davrida.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Istiqlol va maʼnaviyat. -T.: Oʻzbekiston, 1994. 52-73 betlar.
2. Usmonov Q. va boshqalar. Oʻzbekiston tarixi. Darslik.. –T.: Iqtisod-moliya, 2006.
3. Azamat Ziyov. Oʻzbek davlatchiligi tarixi -T.: Sharq. 2000, 72-90-betlar.
4. Usmonov Q., Sodiqov M., Oblomurodov N. Oʻzbekiston tarixi. Oʻquv qoʻllanma. -T.: Meros, 2002, 85-107 –betlar.
5. Murtazaeva R.X. Oʻzbekiston tarixi. Darslik. -T.: 2003.
6. Usmonov Q, Sodiqov M., Oblomurodov N. Oʻzbekiston tarixi fanidan maʼruzalar matni. 1 qism. - T.: Moliya, 2000, 75-94- betlar.

1.Eftaliylar davlatining vujudga kelishi. Eftaliylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.

Eftaliylar, ularning etnik tarkibi, davlat tashkil etishlari xususida tarixiy manbalarda turli xil qarashlar mavjud. Rim va Vizantiya tarixchilari Martselin (IV asr), Prokopiy Kesariyskiy, Feofan Vizantiyskiy (VI asr), arman tarixchilari Lazar Parbskiy (V asr), Favst Buzand (IV asr), xitoy solnomalaridan Bey-shi (VI asr) bergan maʼlumotlar shular jumlasidandir. Masalan, eftaliylar Xitoy manbalarida «i-da», «e-da», armanlarda idal, xeptal, arablarda haytal, Suriya va lotin manbalarida eptal, abdal deb nomlanadi. Bunday turlicha atamalar har bir til va yozuvning oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan. Rus va Vizantiya tarixchilarining aksariyati eftaliylarni turkiy qabila-massagetlarning soʻnggi boʻgʻinidan kelib chiqqan deb fikr bildiradilar. Muqaddas «Avesto»da esa ular tatlar nomi bilan tilga olinadi. F.Vizantiyskiy esa eftallar nomini V asrning ikkinchi yarmida podshohlik qilgan Vaxshunvor Eftalon nomi bilan bogʻlaydi. Biroq nima boʻlganda ham shu narsa faktki, eftaliylar Turkiston mintaqasida yashab kelgan turkiy qavmlardandir.

Eftaliylar hukmdori Vaxshunvor Eftalon 457 yilda Chagʻaniyon (hozirgi Surxon erlari) va Badaxshonni oʻziga boʻysundiradi. Soʻngra Eftaliylar Sugʻdda ham mustahkamlanib oladi. Ular koʻp oʻtmay oʻz hududiy erlarini kengaytirshda davom etib, Qobul va Panjob vodiysini, Kuchu, Qashqar va Xoʻtonni (Sharqiy Turkiston) zabt etadilar. Xullas, ular avvalda Kushonlar saltanati egallagan hududlarni birin-

ketin qo'lg'a kiritib, O'rta Osiyoda yirik davlatni barpo etadilar. Eftaliylar bir necha bor o'zlarining g'arbiy-janubdagi qo'shnisi va eng kuchli raqibi Eron sosoniylari bilan ham urushlar olib boradilar. Xususan Eron shohi Peroz bilan bo'lgan urushlarda ularning qo'li baland kelib, Eron hukmdori ikki bor asirlikka tushadi. Katta to'lov va majburiyatlar evaziga arang qutilgan Peroz o'g'li Kovadni uzoq muddat eftaliylarga garovga berishga majbur bo'ladi. Perozdan so'ng hokimiyatga kelgan Kovad (488-551) davrida ham Eron eftaliylarga xiroj to'lashga majbur bo'lgan. V asr boshlariga kelib Eftaliylar davlati shu qadar kuchayib ketdiki, ular 502-yilda Vizantiyaga ham yurish qilib unga katta talofat etkazadilar. 506 yilda ikki o'rtada tuzilgan sulx shartnomasi bo'yicha eftaliylar Vizantiyadan katta miqdorda o'lja olib qaytganlar. Kovadning o'g'li Xusrav I Anushirvon ham 554 yilga qadar eftaliylarga har yili xiroj to'lab turgan. Keyinroq Turk xoqonligining eftaliylarga bergan kuchli zarbasi natijasidagina Eron eftaliylar ta'siridan qutilishga muvaffaq bo'lgan.

Eftaliylar davrida davlat yakka hukmdor tomonidan boshqarilgan, biroq taxt otadan bolaga qolmay, sulolaning eng loyiq deb topilgan kishisiga berilgan. Mamlakatni markaziy hokimiyat noiblar orqali idora etgan. Davlatni boshqarish qonun-qoidalari bo'lgan. Mamlakat lashkarini asosan otliq askarlar tashkil etgan.

Eftaliylar davlatida asta-sekin erga egalik qilish tartibida yangicha munosabatlar shakllanib bordi. Bu davrga kelib sinfiy tabaqalanishning keskin kuchayishi orqasida ayrim mulkdorlarning mavqei ko'tarilib, ular jamoaning oddiy a'zolarini o'z qo'l ostigi kiritib, mulklarini ular hisobiga kengaytirib borganlar. Bu xil mulkdorlar dehqonlar deyilgan. O'zining chek eridan ajralib, dehqonlar ta'siriga tushib, ularning erlarida ishlashga majbur bo'lgan kishilar esa kadivarlar, ya'ni ijaradorlar deb atalgan. Shuningdek erkin jamoa asosida dehqonchilik qiluvchi aholi - kashovarlar ham mavjud edi. Shu tariqa, kadivarlar boy dehqonlar foydasiga ma'lum to'lov va majburiyatlar asosida ishlab berganlar. Shu bilan birlikda bu davlatda hali patriarxal-qulchilik munosabatlarining qoldiqlari ham mavjud edi. Chunonchi, boy dehqonlar mulklarida juda ko'plab qullar bo'lganligi, ulardan turli yumushlarda foydalanilganligi tarixiy manbalarda tilga olinadi

Bu davrda yangi tipdagi ko'rkam va gavjum shahar-qal'alar vujudga keladi. Xorazmdagi Berkutqal'a, Bozorqal'a, Toshkentdagi Oqtapa shular jumlasidandir. Bir necha oilalardan tashkil topgan mazkur manzilgohlar qalin paxsa devorlar bilan o'ralgan. Ularda hukmron tabaqa kishilariga xos hashamatli, bezakli ark-qasrlar, ko'p xonali binolar bilan birlikda oddiy fuqarolarga mos qilib qurilgan odmiroq turar joylar ham o'rin olgan. Eftaliylar poytaxti Poykand o'z davrining eng ko'rkam, obod shaharlaridan sanalgan. Bu erda hunarmandchilik, savdo-sotiq, qurilish ishlari ancha rivojlangan. Shahar Buyuk ipak yo'lida joylashganligidan, unda turli mamlakatlarning savdo karvonlari xilma-xil mollari bilan kelib savdo qilganlar. Buning uchun shaharda ko'plab bozoru rastalar, karvonsaroylar mavjud bo'lgan. Mamlakatning savdo-sotiq ishlarida Eronning tanga pullari bilan bir qatorda buxorxudotlar tangasi, Sug'diy va Xorazm tangalari ham keng muomalada yurgan. Eftaliylar Eron, Hindiston, Xitoy va uzoq Vizantiya davlatlari bilan ham qizg'in savdo aloqalarida bo'lganlarki, bu esa ularga foyda, manfaat keltiribgina qolmay, ayni chog'da o'zaro yaqinlashuvlarida ham muhim rol o'ynagan.

Eftaliylar davri madaniyati xususida gap borganda shuni qayd etish lozimki, bu paytlarda o'lkada juda ko'plab moddiy va ma'naviy yodgorliklar bunyod etiladi. Varaxsha shahri obidalari, Termiz yaqinidagi Bolaliktepadan topilgan saroy, uning devorlariga ishlangan betakror tasvirlar, o'ymakorlik va ganjkorlik namunalari - bular ajdodlarimiz badiiy mahoratidan yorqin dalolatdir.

Bu davrning moddiy madaniyatiga oid yodgorlik sifatida Xorazmdagi Tuproqal'a to'g'risida ma'lumot keltirib o'tish joizdir. Uning tuzilishi to'g'ri burchakli bo'lib (500x 360 m), gumbazsimon yo'lakli va burjli mudofaa devori bilan o'ralgan. Devorning janubiy qismidagi darvozadan ibodatxonaga tomon asosiy ko'cha o'tgan. Ko'ndalang tushgan ko'chalar shaharni 10 ta mavzega bo'lgan. Tuproqal'aning shimoliy-g'arbiy qismida maxsus ko'tarma supa ustiga xom g'ishtdan saroy qurilgan. Unga yonma-yon ark binosi joylashgan. Bundan tashqari 100 ga yaqin turar-joy, xo'jalik binolari va 8 ta saroy zali mavjud bo'lgan. Qal'aning janubiy-sharqiy burchagidagi 4ta xonada teri va yog'ochga yozilgan qadimgi Xorazm yozuvidagi 80 dan ortiq hujjatlar topiladi.

Bu davrda o'lkamizda yozuv madaniyati ham rivoj topgan. Aholi o'rtasida keng tarqalgan sug'd yozuvi bilan birlikda undan bir qadar farq qiluvchi xorazm va eftaliy yozuvlari ham qo'llanilgan. Bu yozuvlarda ajdodlarimizning tarixi, taqdiriga oid ko'plab qimmatli bitiklar, ma'lumotlar bayon qilingan. Shuningdek eftaliylar davri qo'shiqlari va eposlari Firdavsiyning mashhur «Shohnoma»sida ham o'z ifodasini topgan. Eftaliylarda kishilar turli dinlarga e'tiqod qilganlar. Eng keng tarqalgan din-zardushtiylik bilan bir qatorda budda dini ham ancha rasm bo'lgan. Bundan tashqari bu erdagi mahalliy aholi avvaldan e'tiqod qilib kelgan Vaxsh, Mitra, Anaxita (Quyosh) xudolariga ham sig'inganlar. Sharqda qadimdan nishonlanib kelingan «Navro'z» va unga xos marosimlar Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarda va aholi turar joylarida keng bayram qilingan. Eftaliylarning urf-odatlarida patriarxal-urug'chilik tuzumining qoldiqlari saqlanib qolgan. Chunonchi, Xitoy manbalarida aytilishicha, ularda bir necha aka-ukada bitta umumiy xotin bo'lgan. Shuningdek hukmron tabaqa vakillarida esa buning aksi o'laroq ko'p xotinlilik hukm surgan. Agar boy-badavlat oila vakili vafot etgan bo'lsa, uni barcha rasm-rusumlar bilan, tantanali suratda tosh daxmaga, oddiy kishilar murdasi esa tuproqdan yasalgan qabrga qo'yilgan. Eftaliylar shaharlarida mangu olov uylari bo'lib, ular zardushtiylik dinining muqaddas maskanlari sifatida aholi tomonidan ziyorat etib borilgan. Xullas, Eftaliylar davrida o'lkamiz odamlari o'ziga xos boy madaniy va ma'naviy turmush tarzini yaratib, undan bahramand bo'lishga harakat etganlar. Ayni chog'da ular o'zlaridan keyingi avlodlar uchun ham munosib iz qoldirganlarki, bunga ularning davriga oid turli hududlardan topilgan ko'plab noyob topilmalar, asori atiqalar guvohdir.

2. Turk xoqonligi. Xoqonlik davrida O'rta Osiyo xalqlarining iqtisodiy va madaniy rivoji.

Turkiy elatlarning keng sharqiy hududlarda qadim-qadim davrlardan buyon yashab, o'zlaridan munosib madaniy iz qoldirib kelganligini juda ko'plab tarixiy manbalar tasdiq etadi. Mo'xtabar Xitoy manbalari, mashhur «O'g'iznoma»,

Urxon-enasoy yozuvlari, Kultegin bitiklari bunga ishonchli guvohdir. Oltoy, Tuva hamda ularga tutash hududlarda turli turkiy qabilalar, chunonchi, Ashin, Arg‘u, O‘g‘iz, To‘qqiz o‘g‘iz, O‘ttuz tatar, Karluq, Kitan, Tolis, Turk, Uyg‘ur, To‘qri (toharlar), Quriqan, Duba (tuba-tuva) va boshqalar yashardilar.

VI asr boshlarida Oltoyda siyosiy jarayonlar faollashadi. O‘sha paytda hozirgi Mo‘g‘uliston va qisman Xitoyning shimoliy hududlari ustidan Jujan xonligi hukmronlik qilardi. Sharqiy Turkiston, Farg‘ona, Sug‘diyona, Xorazm, Baqtriya, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Eron hududlarida esa eftaliylar hukmronlik qilardi. Manbalarda ta‘kidlanishicha Xitoyning shimoliy qismida hukmronlik qiluvchi Vey sulolasi (386-558) xonadonlarining kelib chiqishi ham turkiy tilli xalqlarga borib taqalardi. Shunday qilib, VI asr boshlarida Uzoq Sharqdan Kaspiy dengizgacha bo‘lgan hududlarda hokimiyat tepasida turkiy sulolalar turardi.

VI asr boshlarida Oltoydagi turkiy qavmlar orasida Ashin urug‘ining mavqei ko‘tariladi. Ashin urug‘idan Asan va Tuu 460-545 yillarda boshqa urug‘larni o‘zlariga bo‘ysundiradilar va Oltoyda turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar. Tuu o‘g‘li Bumin Tele qabilasini ham bo‘ysundiradi. Bumin Jujan xonligiga tobelikdan chiqish uchun kurashadi va 551 yilda Jujan xoni qo‘shinlarini engib, ularni o‘ziga bo‘ysundiradi. Bumin 551 yilda yangi davlat - Turk xoqonligiga asos soladi. Uning poytaxti Oltoydagi O‘tukan shahri edi. Xoqonlik tez orada kuchayib, uning dovrug‘i ortib borgan. U ko‘p bor Xitoyga yurishlar qilib, uning bir qancha hududlarini bosib olgan. Xitoy podsholigi Turk xoqonligiga har yili o‘lpon tariqasida yuz bo‘lakdan ipak mato berib turishga majbur bo‘lgan. 552 yilda Buminxon vafot etgach, hokimiyatga uning katta o‘g‘li Mug‘anxon (553-572) o‘tiradi. Mug‘anxon 558 yilda jo‘janlarga so‘nggi bor qaqshatqich zarba berib, o‘z davlati hukmronligini Tinch okeanigacha bo‘lgan hududlarda mustahkamlaydi. Uning amakisi Istami (unga «Yabg‘u» - bahodir unvoni berilgan edi) bo‘lsa, bu davrda xoqonlik hududini g‘arbga tomon kengaytirib, Ettisuv, Qashqar, Ural, Volga bo‘ylari va boshqa hududlarni egallaydi.

563-567 yillar davomida Istami yabg‘u qo‘shinlari eftaliylar davlatiga ketma-ket zarbalar berib uning hududlarini, ya‘ni hozirgi O‘rta Osiyo va Kaspiy dengizigacha bo‘lgan erlarni egallashga muvaffaq bo‘ladi. Buning oqibatida Eftaliylar davlati qulaydi. Turk xoqonligi O‘rta Osiyo erlarini ishg‘ol etgach, uning hududlari bevosita Eron chegarasiga tutashadi. Dastlab xoqonlik Eron bilan yaxshi qo‘shnichilik, savdo-sotiq aloqalarini o‘rnatishga intiladi. Eron shohi Xusrav I Anushirvonga turk malikasi uzatiladi, Eronga elchilar yuboriladi. Biroq Turk xoqonining Eronga ikki bor yuborgan elchilari faoliyati muvaffiyatsiz chiqqach, Eronning turklar bilan murosaga bormasligi, uning qat‘iy dushmanligi ro‘yrost ma‘lum bo‘ladi. Buning boisi Eron shohining O‘rta Osiyo hududlariga da‘vogarligida edi. Bu esa, shubhasiz, bir necha bor xoqonlikning Eron bilan urushlar olib borishiga sabab bo‘ladi. Istami qo‘shiqlari Eron shohi Xisrav I ni engadi, Eron shohlari Turk xoqonligiga 400 ming Vizantiya tillasi hajmida tovon to‘lash majburiyatini olishga majbur bo‘ladi. Mug‘anxon va uning avlodlari g‘arbda Qora dengizgacha bo‘lgan hududlarni zabt etib o‘zlariga bo‘ysundiradilar.

Turk xoqonligi 568-569 yillarda o'sha davrning qudratli davlati-Vizantiya bilan iqtisodiy va savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intilib, so'g'd savdogari Maniakh boshchiligidagi elchilarni u erga yuboradi. Elchilar imperator Yustinian II qabulida bo'ladi. Shundan so'ng Vizantiyaning Zemarx boshliq elchilari xoqonlik davlatiga keladi. Bu esa shu davlatlar o'rtasida o'zaro ishonch va savdo-tijorat munosabatlarini o'rnatishda muhim ahamiyat kasb etgan deysishga asos beradi.

Turk hoqonligida boshqaruv tartiblari haqida gap borganda shuni ta'kidlash kerakki, Turk hoqonlari O'rta Osiyo hududlariga hukmronlik qilsa-da, biroq o'zlari bu hududga ko'chib kelmadilar. Ular Ettisuv va boshqa hududlardagi markaziy qarorgohlarida qolib, bo'ysungan hududlarni mahalliy hukmdorlar orqali boshqarib, ulardan olinadigan soliq-o'lponlar va to'lovlar bilan kifoyalanganlar. Bundan ko'rinadiki, Turk xoqonligi davrida bu hududdagi mavjud mahalliy davlat tuzilmalari, ularning boshqaruv tizimlari saqlanib, ichki siyosat bobidagi mustaqil faoliyatlari davom etgan. Xoqonlik istisno hollardagina o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotiga aralashardi. Bu narsa ko'proq tashqi siyosat, xalqaro savdo-sotiq masalalariga daxl etardi. Xitoy manbalarida ta'kidlanganidek, Zarafshon, Amudaryo va Qashqadaryo vohalarida bu davrda 9 ta mustaqil hokimlik-davlatlar mavjud bo'lgan: Samarqand, Ishtixon, Maymurg', Kesh, Nahshab, Kushon, Buxoro, Amul va Andxoy shular jumlasidandir. Ayniqsa Samarqand, Buxoro, Xorazm va Choch (Toshkent) hokimliklari o'zlariga ancha mustqil bo'lganlar. Buxorxudotlar zarb etgan tanga pullar keng muomalada bo'lgan. Shu bilan birlikda bu davlat hokimliklari o'rtasida o'zaro adovat, kurash, ichki ziddiyatlar to'xtovsiz bo'lib turgan. Bu esa mahalliy aholi hayoti, turmushini nochor ahvolga duchor etgan. 585-586 yillarda Buxoroda zodagon dehqon va boy savdogarlarga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi. Unga Obro'y boshchilik qiladi. Hoqon Qora-cho'rin qo'shinlari qo'zg'olonni bostirib, qo'zg'olonchilarni qattiq jazolaydi.

VII asr ikkinchi yarmida ancha kuchayib ketgan Xitoy O'rta Osiyo hududlarini ham o'z qo'l ostiga kiritish payiga tushadi. Biroq 670 yilda tibetliklar bosh ko'tarib, sharqiy Turk xoqonligini yangidan tiklaganlaridan so'ng va bu davlat Xitoy uchun kutilmagan xavf-xatarni keltirib chiqargach, endilikda Xitoy O'rta Osiyoga bo'lgan o'z da'vosidan voz kechib, butun diqqatini Tibetga qaratadi. Bu davrda O'rta Osiyo hududlarida Turk xoqonligi ta'siri tobora zaiflashib boradi. Bunga mahalliy hokimliklar o'rtasidagi ichki ziddiyatlar, er-mulk uchun o'zaro kurashlar ham sabab bo'ladi. Bu esa pirovard oqibatda bu hududlarning arab istilochilari tomonidan bosib olinishiga sabab bo'ldi.

Endi xoqonlik davrida Turonzaminda kechgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotga nazar tashlar ekanmiz, shu narsa ayon bo'ladiki, Turk xoqonligining sharqiy erlaridan farqli o'laroq bu hududda aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzi, madaniy darajasi nisbatan yuqori bo'lgan. Gap shundaki, sharqiy hududlarda yashagan ko'pchilik ko'chmanchi turklarda urug'-qabilachilik munosabatlari hamon kuchli saqlangan. Aholining quyi tabaqasi budun yoki qora budunlar deb atalgan. Urug'-qabilaning nomdor vakillari «beklar» deb yuritilgan. Jamoani xoqon va zodaganlar kengashi - «Qurultoy» boshqargan. Katta patriarxal oilalar-xo'jaliklarning boshliqlari «Kadxudolar» deb atalgan. O'rta Osiyo erlarida esa bu davrda dehqonchilik, bog'dorchilik va uzumchilik sohalari yuksak darajada

rivojlangan. O'lkaning Farg'ona, Xorazm va Zarafshon vohalarida ko'plab suv ayirg'ichlar, kanallar, suv havzalari bunyod etilgan. Farg'ona va Sug'dda aholining bir qismi tog'-kon ishlari bilan ham mashg'ul bo'lgan. Bu erlarda oltin, mis, temir eritish, ulardan kerakli asbob-anjomlar ishlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek Iloqda qo'rg'oshin, kumush, Shaxrisabzda esa qizil tuz qazib olingan. Xoqonlik davrida shaharlar hayoti xiyla rivoj topgan. Xitoy manbalarida tilga olingan Xorazm, Farg'ona, So'g'd, Chu vodiysidagi shaharlar; shuningdek Tuproqqal'a, Buxoro, Samarqand, Ishtixon, Toshkent, Isfara, Qubo (Quva), Koson va boshqalar o'sha davrning hunarmandchilik va savdo-sotiq tarmoqlari gurkirab rivojlangan shaharlari bo'lgan. Buyuk ipak yo'li bu shaharlarning xalqaro savdoda faol ishtirok etishini ta'minlagan. O'rta Osiyolik qo'li gul hunarmandlar, to'quvchilar, zargarlar, miskaru temirchilar, ko'nchiyu qurolsozlar ishlab chiqargan nafis, xaridorgir buyumlar, asbob-anjomlar dunyoning turli nuqtalariga yuborilgan. Mahalliy hunarmandlar ishlab chiqargan rangli shishalar, qimmatbaho qog'ozlar, zotdor otlarga xalqaro miqyosida talab katta bo'lgan. Bu davrning o'ziga xos muhim o'zgarishlaridan yana biri-bu O'rta Osiyo kulolchiligi hunarining yuksak san'at darajasida rivojlanganligidir.

Bu davrda ham yurtimizda moddiy va ma'naviy madaniyatning yangi-yangi betimsol namunalari yaratildi. Turli olimlar mutaxassislar baxsiga sabab bo'lgan Turk-ruin, Urxon-Enasoy yozuvi, Kultegin bitiklari, Bilga xoqon yodnomasi va shu singari noyob topilmalar turk yozma madaniyatning qadimiyligi va rang-barangligiga guvohlik beradi. 1970 yilda Almati yaqinidagi «Issiq» degan joydan topilgan va fanga «Issiq yozuvi» nomi bilan kirgan turkiy yozuv ham bizning yozuv tariximizga oid qarashlarimizni yanada boyitadi. Endilikda topilgan noyob ashyoi dalillar asosida turkiy yozuvning tarixi miloddan avvalgi II-I asrlarga borib tutashishi ma'lum bo'ldi.

Turonzaminda turkiy yozuv bilan bir qatorda so'g'd va xorazm yozuvlari ham keng qo'llanilgan. So'g'd yozuvi 22 ta belgidan iborat bo'lib, chapdan o'ngga qarab yozilgan. Shaharlarda so'g'd-turk ikki tilliligi rasmiy odat bo'lganligi haqida Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'atit turk» (XI asr) asarida qayd etib o'tgan. Bu yozuvlarda ulug' ajdodlarimizning katta tarixi, boy madaniyatiga oid mislsiz ma'lumotlar aks etgan. Yana shu narsa diqqatga sazovorki, o'sha davrlarda ulug' ajdodlarimiz o'z navqiron nasllari to'g'risida ham muttasil qayg'urganlar. Shu boisdan o'smir 5 yoshga to'lishi bilan uni ilm olishga yo'llab, dastavval, xat-savdo va hisob-kitobni o'rganishga jalb etganlar. Bola o'smir-balog'at yoshiga etkach esa uni dunyo tanish, savdo-tijorat ishlarini o'rganish uchun xorijiy ellarga yuborganlar.

Turk xoqonligida yashagan xalqlarning diniy tasavvurlari ham turlicha bo'lgan, ko'p xudolilik xukm surgan. Bu esa ularda turli xil osmoniy va er jismlariga-quyosh, oy, er-suv, hayvonlar va boshqa narsalarga sig'inishlikni keltirib chiqargan. Osmon xudosi Tangri turk qavmlarining eng oliy xudosi hisoblangan. Hozirda «Tangri» iborasi Alloh nomiga nisbat sifatida qo'llaniladi.

O'rta Osiyo xalqlari orasida zardushtiylik dini bilan bir qatorda ko'pgina joylarda buddizm, monizm yoki xristianlik dinlariga e'tiqod qilishlik keng yoyilgan. Bu narsa qadimgi ajdodlarimizning tor, biqiq holda hayot kechirmasdan balki, boshqa

ko'plab qavmlar, elatlar bilan bog'lanib, aralashib, ma'naviy jihatdan yaqinlashib hayot kechirganliklaridan dalolat beradi. O'rta Osiyo xalqlari orasida tasviriy san'at o'ziga xos uslubda rivojlangan. Jumladan, Varaxsha xarobalaridan topilgan saroy binolari devorlari, peshtoqlariga bitilgan rang-barang, bir-biridan nafis va jozibador rasm-suratlarini (qurollangan yoxud ov qilayotgan jangchi askarlar, oq fillar, tuyalar, otlar va boshqa xil hayvonlar, parrandayu darrandalar v.x.z.) ko'zdan kechirar ekanmiz, bunda ajdodlarimizning noyob iste'dodi va aql-zakovatiga tan beramiz va o'zimizda g'urur tuyamiz.

3. O'rta Osiyo xalo'lari arablar istilosi va hukmronligi davrida.

O'rta asrlar dunyosida juda katta iz qoldirgan, Mag'rib va Mashriqning ko'plab davlatlarini o'ziga bo'ysundirib, qudratli saltanat darajasiga ko'tarilgan Arab xalifaligi o'zining ijtimoiy- tadrijiy taraqqiyoti davomida murakkab, ziddiyatli tarixiy jarayonlarni bosib o'tgan. Eng muhimi, uning vujudga kelishi rivojlanish sari yo'l tutishi ham g'oyatda ziddiyatli alg'ov-dalg'ovli kechgan. Buning boisi shuki VI asrning o'rtalariga qadar Arabiston yarim orolida yashagan qabila, urug'larning hayot tarzi qoloq bo'lib, ularning mutlaq ko'pchiligida ibtidoiy-patriarxal tuzum munosabatlari hukm surgan. Ko'chmanchi badaviy oilalari, urug'lari o'z chorva mollari uchun er-suv, o'tloq qidirib keng sahrolarni kezib yurganlar. Faqatgina yarim orolning Qizil dengizga tutash Hijoz vohasi va janubiy Yamanda ahvol birmuncha boshqacharoq bo'lib, bu hududlarda arab qabilalari asosan o'troq hayot kechirgan, savdo-sotiq, hunarmandchilik ancha rivoj topgan edi. Ayniqsa Hijozning bosh shahri - Makka xalqaro karvon savdosining muhim markazi hisoblangan. Makkalik quraysh qabilasi savdogarlarining turli mintaqalar bilan bog'langanligi, savdo-tijorat va hunarmandchilik ishlarining kuchayib borishi pirovardida bu hududning har jihatdan mavqeini ko'taribgina qolmay, shu bilan birga uning tarqoq qabila, urug'larini birlashtirish, markazlashgan kuchli davlat tuzishdagi etakchilik o'rnini ham tayin qilib bergan. Xususan Makka aholisi tevaragida ko'chmanchi arab qabilalarining birlashuvi jarayoniga turtki bergan yana bir muhim omil-bu shu erlik quraysh qabilasining hoshimiylar urug'idan chiqqan payg'ambarimiz Muhammad Alayhi vassalam nomi bilan paydo bo'lib, keng yoyila boshlagan islom dini va ta'limoti bo'ldi. Gap shundaki, o'zida yakka xudolilik g'oyasini mujassamlashtirgan, xalqlarni birlik, ahillik, birodarlik, hamjihatlik, o'zaro mehr-muruvvatlik, do'stlik singari olijanob fazilatlarga da'vat etuvchi islom g'oyalari har qanday to'siqlarni, qiyinchiliklarni bartarf etib, turli-tuman arab qabila-qavmlari ongi, qalbiga yo'l topib, ularni o'zining yashil bayrog'i ostiga birlashtira bordi. Muhammad ibn Abdulloh (570-632) hayotining oxirlariga kelib ko'p sonli arab qabilalarining islom bayrog'i ostida birlashuvi negizida Arab xalifaligiga asos solindi. Bu davlatning qudrati Payg'ambarimiz noiblari-choriyorlari - Abu Bakr Siddiq (632-634), Hazrati Umar (634-644), Hazrati Usmon (644-656) va Hazrat Ali ibn Abu Tolib (656-661)

davrida yanada ortib, hududiy chegaralari kengaya bordi. Xalifalik tarkibiga Shom, Iroq, Yaman va boshqa hududlar qo'shib olindi. Ummaviylar davrida (661-750) Arab xalifaligi hukmronligi shu qadar katta hududlarga yoyildiki, uning tarkibiga G'arbda Misr, shimoliy Afrika erlari, Andaluziya (hozirgi Ispaniya), shimoli sharqda Kichik Osiyoning katta qismi, Eron va O'rta Osiyo, shimoliy-g'arbiy Hind sarhadlari kirar edi.

Arab xalifaligining istilochilik yurishlarida O'rta Osiyo erlarini bosib olish va uning xalqlarini itoatga keltirish, bu hududda islom dinini yoyish alohida o'rin tutadi. Negaki bizning o'lkamizdek boy-badavlat yurti qo'lga kiritish, unga hukmronlik qilish, behisob moddiy va ma'naviy boyliklarni tasarruf etish-bu arab hukmron doiralarning eng asosiy istilochilik maqsadlari bo'lgan. VII asr o'rtalariga kelib Eron hududlari egallangach, endilikda xalifalik e'tibori Xuroson va O'rta Osiyo erlarini bosib olishga qaratiladi. Bunda Vatanimiz sarhadlarida arablar istilosi jarayoni ikki bosqichda amalga oshirilganligini ta'kidlab o'tmoq joizdir. Uning birinchi bosqichi - VII asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri kelib, bu davrda ayrim arab lashkarboshlari qo'shini Amudaryo atrofidagi hududlarga bir necha bor hujumlar uyushtirib, bu erlarning boyliklarini talab, ma'lum o'ljalarni qo'lga kiritib, ortga qaytganligini kuzatish mumkin. Bundan ko'zda tutilgan asosiy maqsad- bu hududlarni yaqin kelajakda bosib olishga tayyorgarlik ko'rish bo'lgan. Masalan, arab lashkarboshlari Ziyod bin Abu So'fiyonning 666 yilda Marvga yurishi, 670 yilda uning o'g'li Ubaydulla ibn Ziyodning Amudan o'tib Boykand, Romiton erlarini egallashi, so'ngra Buxoro hukmdorini engib o'z foydasiga sulx tuzib, katta xazina, boyliklarni qo'lga kiritishi va nihoyat, 675-676 yillarda Said ibn Usmonning yangidan Buxoro va Samarqand tomon qo'shin tortib kelishi va mahalliy hukmdorlarni engib, katta boylik va ko'p sonli asirlar bilan Arabistonga qaytib ketishi-bular O'rta Osiyo hududlarini egallash borasidagi dastlabki urinishlar edi.

O'lkamizni bosib olishning ikkinchi, hal qiluvchi bosqichi VIII asrning birinchi choragiga to'g'ri keladi. Xususan, 704 yilda Qutayba ibn Muslimning Xuroson noibi etib tayinlanishi bilan uning zimmasiga butun O'rta Osiyo hududlarini uzil-kesil bosib olish vazifasi yuklanadi. Iste'dodli lashkarboshi Qutayba katta tayyorgarlik ko'rgandan so'ng 706 yilda Jayxun (Amudaryo)dan o'tib Boykandni egallash sari harakatlanadi. Arablar mahalliy xalq qarshiligini engib shaharni qo'lga kiritadilar, uning boyliklarini talaydilar. O'lja olingan boyliklar tortib ko'rilganda ularning og'irligi 150 ming misqol (bir misqol-4,240gr) chiqadi. 707 yilga kelib Kesh, Naxshab ham og'ir janglar bilan fath etiladi. 708-709 yillarda Qutayba qo'shini Vardanze, Romiton va So'g'd erlarini ishg'ol qiladi. G'oyatda usta diplomat va mohir sarkarda sanalgan Qutayba mahalliy hukmdorlarning o'zaro kelishuvi va ittifoqiga izn bermay, bu hududlarni birin-ketin egallaydi. So'g'dning bosh shahri - Samarqand bosib olingach, qo'lga kiritilgan oltin butlar va xazinalarning umumiy og'irligi 50 ming misqolni tashkil etgan. Samarqand hokimi G'urak (709-738) bilan tuzilgan Shartnomaga binan u arablarga yiliga 2200000 dirxam tovon to'lashi, 30 ming baquvvat yigitlarni qul o'rnida berishi ko'zda tutilgan edi. Buning ustiga Samarqandning eng gavjum mavzesi - Afrosiyob kelgindi arab aholisi uchun turar joy sifatida beriladi. Uning

tub aholisi esa o'z joyidan mahrum etiladi. Samarqanddan so'ng arab lashkari Buxoroni bosib olib uning boyliklarini talaydi. Biroq Qutayba tobe Buxoroni boshqarishni Buxoro xukmdori Xotun podshoning o'g'li Tog'shoda izmida qoldiradi. Qutayba ibn Muslim 711-715 yillarda Toshkent, Xo'jand, sharqiy Turkiston erlarini bosib olib, bu erlarda ham o'z hukmronligini o'rnatadi. Shu tariqa, arablar Movarounnahr (daryo orti) deb nom bergan O'rta Osiyo hududlari VIII asrning dastlabki o'n yilliklari davomida bosib olindi. Arablar istilochilar sifatida bu hududda mahalliy aholiga nisbatan mislsiz zulm va zo'ravonlik o'tkazdilar. Xalq tomonidan asrlar davomida yaratilgan noyob moddiy va ma'naviy boyliklar, asori atiqalar talandi, yakson qilindi. Mahalliy yozuvlarda bitilgan nodir kitoblar, qo'l yozmalar yondirildi. Zardushtiylik, buddizm dinining ko'plab ibodatxonalari, muqaddas qadam jolari kunpaya- kun etildi. Ulug' bobokalonimiz Beruniy o'zining «O'tmish ajdodlardan qolgan yodgorliklar» asarida achchiq alam bilan ta'kidlaganidek, arablar mahalliy din, san'at, adabiyot namoyandalarini, olimlarni o'ldirdilar, asarlarini esa olovda yondirdilar. So'ngra ular ajdodlarimizning bebaho boyligi hisoblangan mahalliy yozuvlar, tarixiy hujjatlarni yo'q qildilar. Musulmonchilik diniga, islom aqidalariga zid keladigan jamiki narsalar ularning nazarida g'ayritabiiy hol hisoblanib, ular ayovsiz yo'q qilindi. Bularning o'rniga arablar aholidan olingan mo'may daromadlar, to'lovlar evaziga hashamatli, serviqor masjid, madrasalar xonaqolar, maqbaralar barpo etib odamlarni ularga da'vat etdilar. Yurtimiz jilovini qo'lga olgan arab hukmdorlari xalqqa zulmu, asoratni kuchaytirish maqsadida turli xil soliq, o'lponlarni joriy etdilar.

Arab xalifaligi xazinasiga to'lanishi majburiy bo'lgan markazlashtirilgan soliq turlari quyidagilardan iborat bo'lgan:

- xiroj, daromadning uchdan bir qismi miqdorida yig'ilgan;
- ushr, davlat idora ishlari uchun daromadning 10 foizi miqdorida olingan;
- juzya-jon solig'i, oziq-ovqat, xomashyo yoki pul hisobida yig'ilgan;
- zakot, mol-mulkning 2,5 foizi miqdorida olingan.

Aholidan olinadigan markazlashgan soliqlar hajmi daromadning qariyb yarmini tashkil etardi. Bundan tashqari aholiga mahalliy va mavsumiy soliq va majburiyatlar ham yuklatilgan. IX asr arab tarixchisi Xo'rdodbehning ko'rsatishicha, xalifalikka faqat xiroj solig'i hisobiga So'g'd viloyati 326 ming, Farg'ona 280 ming, Shosh 607 ming, Ustrushon 50 ming dirham to'lagan. Buxoro va Samarqandga belgilangan xiroj solig'i miqdori bulardan ham ko'p bo'lgan, albatta. Shu boisdan istilochilar «kuch xirojda» deganlar. Mahalliy aholi ko'zda tutilgan bu soliqlarni muntazam to'lab borishga majbur etilgan. Bordiyu bunga qurbi etmasa o'sha shaxsning eri, mulki tortib olinib, oilasi bilan ko'chaga uloqtirilgan. Arablar dastlab juz'ya solig'ini musulmon diniga kirmagan odamlarga joriy etganlar. Biroq keyinchalik hamma islomga kira boshlagach, bu soliq yana barcha erli aholiga bab-baravar solina bergan. Ayniqsa o'lka aholisini islomlashtirish jarayoni g'oyat murakkab kechgan. Arab ma'murlari bu sohada ko'p hollarda zo'rlik, zo'ravonlik va kuch ishlatish yo'li bilan mahalliy xalq vakillarini, islomni qabul qilishga undaganlar. Bunga ko'nmaganlar yoxud bosh tortganlar esa shafqatsiz jazolangan. Ko'p joylarda mahalliy kishilar noilojlikdan, qiyin-qistov asosida musulmonchilikni majburan

qabul etgan bo'lsalar-da, biroq arablar ko'zdan nari ketishi bilan ular yana bu dindan qaytib o'zlarining eski diniy aqida va marosimlariga amal qila berganlar. Hatto arablar ishonchini qozonib musulmon dinini tantanovor qabul qilgan Buxorxudot Tog'shoda ham islom dinini xo'ja ko'rsinga yuzaki qabul qilgan bo'lib, aslida zardushtiylik ahkomlariga amal qilgan. U vafot etganda ham ajdodlari diniy marosimlarga ko'ra dafn etilgan. Bundan ko'rinadiki, islom dini va uning ruknlarining mahalliy xalq orasida yoyilishi nihoyatda qiyin, murakkab kechgan.

Arablarining Vatanimiz hududida yurgizgan zo'ravonlik va mustamlakachilik siyosati, shubhasiz, erli aholining turli ijtimoiy qatlamlarining keskin norozililgiga sabab bo'ldi. Buning natijasida arablar hukmronligi davomida o'lkaning turli hududlarida xalq g'alayonlari yuzaga kelib, alangalanib bordi. 720-722 yillarda So'g'diyonada yuz bergan G'o'rak (Samarqand hukmdori) va Divashti (Panjikent hokimi) boshchiligidagi qo'zg'olon arablar hukmronlikligiga qarshi yo'nalgan dastlabki shiddatli xalq harakatlaridan biri bo'lgan. Unda arablar siyosati va zulmidan g'azabga kelgan o'n minglab mahalliy xalq vakillari ishtirok etgan. Xurosonning yangi tayinlangan va zolimligi bilan nom chiqargan noibi Al-Xoroshiy, uning lashkarboshisi Mussayyob ibn Bashir Ar Riyohiyalar katta muntazam harbiy kuch bilan mazkur qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostirishga muvaffaq bo'ladilar. Qo'zg'olon rahbarlaridan biri Divashti ham ushlanib qatl etiladi. 725-729 yillar davomida xalifalikning og'ir soliq siyosatiga qarshi Samarqand, Buxoro, Xuttalon viloyatlarida ko'tarilgan qo'zg'olonlar ham xalq ozodlik kurashida sezilarli iz qoldirdi. Qo'zg'olonchilarning ancha qismi arab ma'murlari siyosatiga norzilik bildirib, islom dinidan chiqadilar. Kesh atrofida yuz bergan mahalliy aholining arablar bilan to'qnashuvi rostmona jangu jadal tusini olgan. 736-737 yillarda Tohariston va Sug'dda yangidan ko'tarilgan kuchli qo'zg'olon o'z safiga aholining turli ijtimoiy qatlamlarini jalb etgandi. Faqat Xuroson va Movarounnahrning yangi xukmdori, usta diplomat, o'tkir siyosatchi Nasr ibn Sayyor (738-748)ning uddaburon siyosati, nizoli masalalarni xal etish borasidagi epchil tadbirlari tufayligina qo'zg'olon harakatlarini bartaraf etish, o'lkada muvozanatni saqlash mumkin bo'ldi. Bunda u mahalliy aholiga, ayniqsa uning nufuzli qatlamiga muayyan yon berishga majbur bo'ldi. Jumladan, u arablarining mahalliy aholi bilan qon-qardoshlik aloqalarini kuchaytirishga intildi. O'zi ham Buxorxudot Tog'shodaning qiziga uylandi. Islomni qabul qilgan kishilar juzyadan ozod etiladi va barcha musulmonlar huquqiy jihatdan tenglashtirildi. Xiroj solig'i to'lash barcha uchun baravar deb e'lon qilinadi.

Muqanna qo'zg'oloni. Vatanimiz xalqlarining arablar asoratiga qarshi olib borgan kurashi tarixida alohida o'rin tutadi. Bu qo'zg'olon o'zining maqsad, vazifalari, yo'nalishi, jug'rofiy ko'lami va ommaviyligi bilan keskin farqlanib turadi. Gap shundaki, qo'zg'olon shunday bir paytda boshlanib, keng hududiy chegaralarni qamrab, aholining yangi-yangi qatlamlarini o'ziga jalb etib bordiki, uning quddratli oqimi, na'rasi ajnabiy hukmdorlarni ham sarosimaga solib qo'ydi. Ular joriy etgan tuzum va tartiblarni qaqshatishga olib keldi. Tarixda «oq kiyimlilar» nomi bilan mashhur bo'lgan bu qo'zg'olonga o'z zamonasining har tomonlama etuk kishisi, xalq dardi, qayg'usi va maqsadlarini chuqur tushungan, asl ismi Hoshim ibn

Hakim, ammo Muqanna (ya'ni yuziga niqob kiygan ma'noda) nomi bilan tanilgan buyuk shaxs rahnamo bo'ldi. 776 yilda Marvda boshlangan xalq qo'zg'oloniga qadar ham Muqanna hayotning katta mashaqqatli yo'lini bosib o'tgan, oddiy kir yuvuvchidan vazirlik darajasiga ko'tarilgan (757-759), ummaviylar sulolasi inqiroziga kuchli ta'sir ko'rsatgan Abu Muslim qo'zg'olonida faol ishtirok etgan, ijtimoiy tenglik, erkin hayot va adolat g'oyalarini o'ziga singdirgan taniqli siymo bo'lgan. Shuning uchun ham uning yangidan xalq kurashiga bosh bo'lishi bu harakatning keng quloq yozishiga, uzoq muddat davom etishiga (14 yil) sabab bo'libgina qolmay, ayni chog'da arab hukmron doiralari uchun ham kutilmagan oqibatlarni vujudga keltirib, ularga katta hayotiy saboqlar berdi. Qo'zg'olon Marvda boshlangan bo'lsa-da, u tez orada Movarounnahrning keng hududlariga yoyildi. Muqanna qo'zg'oloni davomida Samarqand, Buxoro, Naxshobu, Kesh hudulari aholisi ham faol harakatga keldi. Uni Iloq, Ohangaron, Shosh, Farg'ona vodiysining ko'p sonli xalqi ham quvvatlab chiqdi. Qo'zg'olonning bosh g'oyasi - Vatanimiz xalqlari, ularning asl farzandlarining muqaddas yurtni ajnabiy hukmronlardan ozod qilish, uning mustaqilligini kurashib qo'lga kiritish g'oyasi to'la kuch bilan namoyon bo'ladi. Mana shu yuksak vatanparvarlik, yurtparvarlik tuyg'usi qo'zg'olonchilarga hayotiy ruh, ma'naviy madad bag'ishlagan, ularning uzoq vaqt davomida arablarning katta harbiy kuchlari bilan jon berib, jon olishib kurash olib borishiga, mislsiz qurbonlar berishiga sabab bo'lgan. Biroq shu bilan birga qo'zg'olonga tortilgan aholining hamma ijtimoiy tabaqalari ham shu ulug'vor g'oyaga sodiq bo'lgan, unga oxirigacha amal qilgan, deb xulosa chiqarib bo'lmaydi, albatta. Negaki qo'zg'olon kuchaygan kezlarda undan o'z xudbin maqsadlari yo'lida foydalanishni ko'zlab xalq kurashiga qo'shilgan yuqori tabaqa namoyandalari ham bo'lgan. Ular keyinchalik qo'zg'olon pasayishi va mag'lubiyat sari yuz tutgan kezda darhol xiyonat yo'lini tutib, ajnabiylar bilan til topib, ularning tomoniga o'tib ketganligi faktdir. Ammo bunday istisnolardan qat'i nazar, bir necha yillar davom etgan «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni yurtimizning ozodlik kurashi tarixida katta dovrug' taratdi, arab bosqinchilarini larzaga soldi, ularga sezilari zarbalar berdi. Qo'zg'olon Muqannaga katta madadkor, jangovar safardosh bo'lgan Hakim ibn Ahmad, Xishriy va Bog'iy, Girdak, So'g'diyon degan xalq qahramonlarini ham etishtirib chiqardi. Ular oxirgi tomchi qonlari qolgunga qadar bosqinchilarga qarshi mardonavor kurashdilar. 780-783 yillar qo'zg'olon harakatlari so'nggi hal qiluvchi pallaga kiradi. Bu davrda Muqanna kuchlari Qashqadaryoning Kesh vohasida to'plangan edi. Qo'zg'olonning bosh tayanch nuqtasi-Som qishlog'i ham shu joyda bo'lgan. Albatta, bu vaqtga kelib xalifalik qo'shinlari katta ustunlikka ega bo'lib, ular mahalliy aholining yuqori tabaqalarini o'z tomoniga jalb etib, qo'zg'olonchilarni tabora siqib borayotgan edi. Muqanna Somda mustahkamlanib, o'z tarafdorlari bilan so'nggi nafasigacha kurashdi. Pirovardida esa dushman qo'lida mag'lub bo'lmay, o'zini yonib turgan olovga otib, qahramonlarga halok bo'ladi. Bu voqea Beruniy ma'lumotiga ko'ra 785 yilda sodir bo'lgan. Garchand Muqanna qo'zg'oloni engilgan bo'lsa-da, biroq u buyuk xalq qudratini, agar u birlashsa, uyushsa nimalarga qodirligini namoyon etdi. Qo'zg'olon ayni chog'da xalifalikning Movarounnahrda mustamlakachilik va bosqinchilik ildizlarini ham qaqshatdi. Uning hukmronligi davomini shubha ostiga

solib qo‘ydi. Eng muhimi, u erk, hurlik va ozodlik uchun talpinayotgan yurtimiz kishilarida vatanparvarlik tuygusini jo‘sh urdirdi, ularni ajnabiy zolimlarga qarshi yanada shiddatkorlik bilan kurash olib borishga da‘vat etdi. Buning samarasi esa IX asrning boshlariga kelib yurtimiz ustidan xalifalik hukmronligining uzil-kesil ag‘darilishi va bir qator mustaqil milliy davlatlarning yuzaga kelishida to‘la namoyon bo‘ldi.

Arablar istilosi va hukmronligi Vatanimiz hududida qanchalik murakkab ijtimoiy-siyosiy oqibatlar bilan bog‘liq bo‘lmasin, shu bilan birlikda yakkaxudolik g‘oyasi, ilg‘or ijtimoiy-siyosiy, falsafiy qarashlarni o‘zida mujassam etgan islom dini va ta‘limotining o‘lkamizda asta-sekin ildiz otib borishi ulug‘ ajdodlarimiz hayoti va tafakkurida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Butun arab dunyosini birlashtirish, uning ma‘naviy qudratini kuchaytirishda etakchi omil rolini o‘ynagan islom dini va uning muqaddas kitobi-Qur‘oni karim g‘oyalari va oyatlarining mahalliy xalqlarning ongi, shuuriga singib, ularning turmush va fikrlash tarzining ajralmas bir qismiga aylanib borishi, shubhasiz, ularning ma‘naviy olamiga hayotbaxsh ta‘sir ko‘rsatdi hamda yuksak moddiy va ma‘naviy madaniyat namunalarini ijod qilib borishlarida yangi ufqlar ochib berdi. Buning asosiy boisi shundaki, Allohning yagonaligiga imon keltirish, uning yuksak insonparvarlik g‘oyalari, olijanab shaxsiy fazilatlarga ishonch va e‘tiqod-bular yurt kishilarida bir-birlarini quvvatlash, birlashish, o‘zlarini yagona makonda his qilish, o‘zaro hamkorlikda, keng sa‘y-harakatlarda bo‘lish tuyg‘usini shakllantirib bordi. Negaki, islom ta‘limoti, Qur‘oni karim g‘oyalari negizida tarkib topgan musulmonchilik ahkomlari va ruknlarining o‘lkamizga yoyilishi islomni qabul qilgan o‘tmishdoshlarimizning Alloh buyurgan olijanob amallarga rioya etib, ruhiy-ma‘naviy poklanish sari harakatlanishi, shubhasiz, jamiyat hayoti va uning asosiy tamoyillarining sog‘lom negizlarda rivojlanib, takomilashib borishiga sezilarli ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. Shu ma‘noda Yurtboshimiz: «Biz ota-bobolarimizning muqaddas dini bo‘lgan islom dinini qadrlaymiz, hurmat qilamiz, odamzod ruhiy dunyosida iymon- e‘tiqodni, insoniy fazilatlarni mustahkamlashda uning o‘rni va ta‘sirini yuksak baholaymiz»¹ deb ta‘kidlaganligi bejiz emasdir. Zero, o‘lkaning ma‘naviy yuksalishini ta‘minlash, odamlarning bir-biriga qon-qardoshligi, hamjihatligini jipslashtirishda muhim omil bo‘lgan asriy bebaho qadriyatlarimizni o‘zida mujassam etgan islomiy ahkomlarning bugunda ham hayotimizda o‘z munosib o‘rnini topayotganligi islomning jamiyat taraqqiyotidagi muhim omil ekanligidan dalolat beradi.

Sinov savollari

1. Eftaliylar davlatining yuzaga kelishi, uning huddiy kengayishi to‘g‘risida nimalarni bilasiz?
2. Eftaliylar davrida erga egalik qilish munosabatlarida qanday o‘zgarishlar bo‘ldi?
3. Eftaliylar davriga oid moddiy va ma‘naviy yodgorliklarni bilasizmi?
4. Mazdakchilar qanday g‘oyalarni ilgari surganlar?

¹ «Туркистон» газ., 1999 йил 2 февраль

5. Turk xoqonligiga qachon va kimlar tomonidan asos solingan?
6. Turk xoqonlarining xarbiy yurishlari va zabt etgan hududlarni ayta olasizmi?
7. Turk xoqonligi tarixiga oid qanday muhim tarixiy manbalarni bilasiz?
8. Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyo hududidagi davlat-boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
9. Turk xoqonligining ikkiga bo'linib ketishining asosiy sababalri nimada?
10. G'arbiy va Sharqiy xoqonliklarda yashagan aholi ijtimoiy - iqtisodiy va madaniy hayotidagi muhim tafovutlar nimalarda ko'zga tashlanadi?
11. Arab istilochilarining O'rta Osiyoga yurishlari haqida so'zlang.
12. Arab bosqinchilariga qarshi Vatanimiz hududida qanday xalq qo'zg'olonlari bo'lgan?
13. O'rta Osiyo hududlarida islomlashtirish jarayoni qanday kechdi?
14. Arablar joriy etgan soliq turlari, ularning miqdorlarini bilasizmi?